

UDVIKLINGSLINIEN FRA INSTINKTER TIL KONATIVE VIRKSOMHEDER OG MENNESKETS KONATIONER

Henrik Poulsen

I det følgende søger jeg at følge udviklingen fra primitiv instinktpsyke til den konativt-kognitive psyke hos de sub-humane pattedyr, og videre frem til konationernes plads og karakter i den menneskelige psyke. Jeg forsøger imidlertid ikke at redegøre for, hvad der har skabt ændringerne i psyken. Jeg nøjes med et par sidebemærkninger herom og bruger iøvrigt den historiske dimension til at få *beskrevet* de konative virksomheder og konationer, og det gør jeg, fordi jeg mener, at vi får skærpet vort blik for karakteren af en given form for psyke ved at se denne form i sine modsætninger til og ligheder med tidligere og senere psykiske former.

Pattedyrene kom til i kridt-tiden ca. 135-175 millioner år før vor tid, og et væsentligt træk ved pattedyrene er, at konativ virksomhed, og det vil sige stræbende, målrettet og målstyrende aktivitet, er den dominerende virksomhedsform, medens det er den instinktmæssige virksomhed, der er dominerende hos de fylogenetisk ældre krybdyr og de endnu ældre padder. Det klareste billede af pattedyrenes konative virksomheder får man ved at se dem i kontrast til de fylogenetisk ældre og mere primitive instinktmæssige virksomheder.

Instinkt-psyke overfor irritabilitet

Instinktmæssig adfærd er dominerende på det trin i psykens artshistoriske udvikling, som Leontjev (1977) har kaldt den »elementære sensoriske psykes stadium«¹⁾, men som jeg vil kalde instinkt-psykens stadium – ud fra det synspunkt, at det er dyrets livsvirksomhed, der er »motoren« bag psykens udvikling. På dette stadium i fylogeneseen begynder man at kunne tale om dyr med psyke, for så vidt som dyrene med deres virksomheder relaterer sig til objekter i omverden på mere eller mindre fjern afstand af organismen og dens overflade, medens dette ikke forekom på det såkaldte irritabilitetens stadium, der gik forud for instinkt-psykens stadium.

På irritabilitetens stadium for et par milliarder år siden har der eksisteret éncelledede dyr (protozoa), som har været uden lokomotions-kapacitet, dvs. uden evne til selvaktivt at bevæge sig fra det ene sted til det andet. De er blevet ført rundt i urhavet af vandets bevægelser, og herved er de kommet i kontakt med næringspartikler og skadevoldende stoffer. Når næringspartik-

ler er kommet i umiddelbar kontakt med protozoens overflade – dens cellemembran – har organismen kunnet reagere med at optage næringen gennem overfladen, der over det hele har kunnet fungere som en slags »mund«. Og når skadevoldende stoffer kom i umiddelbar kontakt med cellemembranen, har urdyret reageret med én eller anden form for cellebeskyttelse gennem ændring af membranen, f.eks. ved en lokal fortykkelse af overfladen eller ved udskillelse af et beskyttende sekret. Det er et væsentligt karakteristikum ved dyr på irritabilitetens stadium, at de alene kan reagere på det helt »kropsnære« miljø. Disse organismers reaktion på omverden er således ikke til at skelne fra reaktion på tilstande ved egen krop. Vi møder på dette stadium kun reaktivitet og ingen aktivitet eller: virksomhed, og vi kan på dette grundlag være betænkelige ved at sige, at disse organismer har nogen psyke.

(Ved at identificere overgangen til psykisk liv med overgangen til instinkt-psyken (den sensoriske psyke) har jeg valgt at følge både Leontjev (1977) og Engelsted (1989). Men selv om vi alle tre lægger skellet mellem ikke-psyke og psyke samme sted, har vi dog tre forskellige grunde dertil. Leontjeps begrundelse er den, at vi først på den sensoriske psykes stadium møder reaktioner på betingede stimuli, dvs. stimuli der kan signalere forekomsten af biologisk relevante objekter, som når eksempelvis en sitren af spindet signalerer, at et bytte er gået i edderkoppens net. Engelsted (1989, Vol. II, s.26-27) mener, at der allerede på irritabilitetens stadium forekommer reaktioner på stimuli med signalfunktion, og han fremhæver i stedet, at vi ved overgangen til den sensoriske psykes stadium finder dyr, der mestrer »subjekt-initieret, målrettet aktivitet« (ibid. s.39), medens der på irritabilitetens stadium alene forekommer reaktivitet. Også jeg finder det væsentligt, at vi først på instinkt-psykens stadium finder aktivitet - eller: virksomhed – men jeg har svært ved at sluge talen om »målrettet« aktivitet som karakteristisk for instinkt-psykens stadium, og dette skal jeg komme tilbage til. Jeg begrundet mit valg dermed, at vi med overgangen til instinkt-psykens stadium finder aktiviteter (virksomheder), der frembringer kontakt med relativt fjerne omverdensobjekter – omend kontakten på dette stadium endnu kun realiseres indirekte via udførelsen af stereotype bevægelsesmønstre. Herom skal jeg sige mere i det følgende²⁾.)

En voksende knaphed på næringsstoffer i det vand, urdyrene levede i, betød et selektionspres på disse dyr, som fremtvang arter med kapaciteter for forskellige former for lokomotion, og denne udvikling førte frem til dyr (på instinkt-psykens stadium), der rådede over virksomheder, og det vil her sige:

- aktiviteter, der frembringer nærkontakt med objekter, dels ved at finde disse objekter (»appetensaktiviteter«), og dels ved at realisere forskellige »konsumatoriske« forbindelser til objekterne, såsom fødeindtagelse, kamp, kopulation med seksualpartner, etc., etc.,

- eller som ved flugt eller trusselsaktiviteter undgår nærkontakt med objekter, der kunne udgøre fare for dyret.

Den afgørende forskel fra dyr på irritabilitetens stadium ligger altså deri, at dyr på instinkt-psykens stadium ikke blot reagerer på objekter, der er i den allernæreste kropskontakt med organismen, men at de selv frembringer en sådan nærkontakt, eller selv undgår en sådan nærkontakt. Et dyr på dette stadium af psykens udvikling er ikke henvist til at vente på, at føden kommer til det – dyrets virksomheder kan nu bringe det i kontakt med den nødvendige føde. Og når dyret undgår nærkontakt med potentielle skadevoldende objekter, reagerer det ikke blot over for den skade, der er ved at ske – det virker over for truslen om en skade. Med sine virksomheder forbinder dyret på instinkt-psykens stadium sig til omverdensobjekter, der befinder sig på mere eller mindre fjern afstand fra dyret og dets overflade, og herved adskiller dyr på instinkt-psykens stadium sig fra dyr på det forudgående irritabilitetens stadium.

Instinkt-mekanismens grundtræk

Ser vi imidlertid ikke bagud fra den sensoriske psykes stadium, men fremad mod senere stadier i psykens udvikling, finder vi et andet særtræk ved instinkt-psyken. Dette træk består i, at forbindelserne til omverdensobjekterne realiseres ved instinktmæssig adfærd.

Dyrenes instinkter, som f.eks. Tinbergen (1951) har beskrevet dem, er artstypiske, genetisk fastlagte adfærdsprogrammer, der i tilknytning til figur 1 kan karakteriseres således:

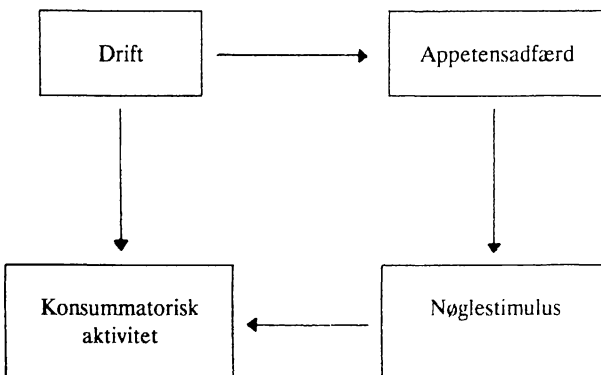

Fig.1: Skematisk fremstilling af instinktmechanismen

- 1) Den principielt væsentligste bestanddel af et instinkt er den såkaldte *konsummatoriske aktivitet*, der består i et *stereotypt bevægelsesmønster*, som f.eks den sik-sak »dans«, hvormed han-hundestejlen med henholdsvis høj og lav intensitet kurtiserer en hun,
- 2) den konsummatoriske aktivitet *mobiliseres af en driftstilstand*, idet driften bag den pågældende aktivitet skaber et nervemæssigt beredskab (en parathed) for aktiviteten,
- 3) den konsummatoriske aktivitet *udløses* af en såkaldt »*nøglestimulus*«, der består i ét enkelt eller nogle få træk ved et objekt, som f.eks. en rød plet på et næb, eller den røde bug på en anden han-hundestejle,
- 4) den konsummatoriske aktivitet kan dog til tider udløses af sig selv, så at sige, dvs. uden nøglestimulus, som en såkaldt »*tomgangsbevægelse*«, hvilket sker, når driftstilstanden er vokset i intensitet gennem en længere periode, i hvilken der ikke er indtruffet nogen nøglestimulus,
- 5) instinktet omfatter endelig også en adfærd, kaldet *appetensadfærd*, der tjener til at bringe dyret i kontakt med nøglestimuli, men denne adfærdsform vil jeg vente lidt med at tale om.

Driftstilstanden er *aktionsspecifik og endogen*. At driften er aktionsspecifik vil sige, at der svarer en drift til hver kategori af konsummatoriske aktiviteter, og at driften er en drift mod selve udførelsen af det konsummatoriske bevægelsesmønster, og *ikke* en drift mod sådanne effekter af bevægelsesmønsteret, der kunne tilfredsstille dyrets behov.

At driften er endogen vil sige, at den produceres i centralnervesystemet i henhold til en rytme, der er karakteristisk for den pågældende type af konsummatoriske aktiviteter. Organiske mangler, som f.eks. mangel på føde og væske, samt hormonale tilstande kan nok påvirke den hastighed, med hvilken driften lades op, men opladningsrytmen er relativt uafhængig af forhold uden for centralnervesystemet – perifere faktorer kan kun virke modulerende ind på den basale opladningsrytme.

At driftens styrke – og dermed også den konsummatoriske aktivitets parathed til at blive udløst – vokser som funktion af den tid, der er gået, siden aktiviteten sidst blev udløst, viser sig dels deri, at tærsklen for aktivtets-udløsning sænkes, således at stimuli behøver stadig mindre lighed med nøglestimulus for at kunne fungere udløsende – til sidst er tærsklen, som før sagt, så lav, at aktiviteten udløses som en tomgangsbevægelse, dvs. uden stimulus overhovedet. Dels viser forholdet sig deri, at aktivitetens intensitet forøges.

Instinktmæssig adfærd er ikke uforenelig med indlæring, men på instinkternes område er indlæringskapaciteten altid meget specialiseret: Indlæring er mulig med hensyn til nogle ting, medens den er helt udelukket med hensyn til andre ting. Måger lærer f.eks. meget hurtigt deres egne unger at kende, således at de kan genkende dem blandt utallige andre mågeunger, hvorimod de er ganske ude af stand til at lære deres egne æg at kende, skønt æggene for os at se umiddelbart adskiller sig meget klarere fra hinanden, end ungerne gør det – og denne forskel mellem indlæringskapaciteten med hensyn til unger og med hensyn til æg er der naturligvis god biologisk mening i, da ungerne løber rundt mellem de andre unger, medens æggene jo normalt forbliver i den rede, hvor de er blevet lagt.

Leontjev (1977, s.269-272) har omtalt nogle iagttagelser vedrørende indlæring af ny appetensadfærd, der viser samme orientering mod bevægelsesmønstret frem for mod handlingsmål i omverden, som vi har omtalt ovenfor vedrørende de konsummatoriske aktiviteter: Et par dværgmaller tilpassede langsomt, over en lang række af enkeltforsøg, deres adfærd til en forhindring i akvariet, således at deres vej til føden kom til at forløbe i en bue uden om forhindringen. Efter at denne tilpasning var sket, fjernedes forhindringen, men fiskenes vej mod føden gik fortsat ad samme buede rute, som før forhindringen var blevet fjernet. Kun langsomt blev buen mindre og mindre krum, indtil fiskene til slut svømmede frem til føden i en lige linie. Tilsvarende iagttagelser er gjort med vandspidsmus: De havde lært at springe over en forhindring, og efter at forhindringen var blevet fjernet, fortsatte de med at springe, når de kom til det sted, hvor forhindringen havde stået (se Holzkamp, 1983, s.136).

Det træk ved instinkt-psyken, der i nærværende sammenhæng er det centrale, består deri, at de biologisk relevante virksomhedsmål, som dyret realiserer, når den eksempelvis indtager føde, skræmmer et andet dyr bort eller etablerer kontakt med en seksualpartner, på dette stadium *ikke bliver realiseret umiddelbart*, men kun indirekte via udførelsen af stereotype konsummatoriske bevægelsesmønstre. Ganske vist vil disse stereotype bevægelsesmønstre, når de udføres i de stabile økonicher, som dyret er tilpasset til, med stor sandsynlighed hidføre de biologisk relevante forbindelser til målobjekter i omverden, men umiddelbart er dyrets virksomhedsmål *ikke* forbindelser til målobjekter i omverden. De virksomhedsmål, der, når de opnås, reducerer driftstilstanden eller fjerner den helt, er selve de konsummatoriske bevægelsesmønstres udførelse. Dette kan vi illustrere med følgende beretning fra Lorenz (1977, s.55): En høg, der »narres« af lysreflekserne fra en poleret marmorplade, får udløst sin badeadfærd og sin fjerrensning uden at distraheres det mindste af, at »badningen« ikke foregår med vand. Fuglen synes at få reduceret sin drift lige så effektivt ved at bade og rense fjer på den tørre marmor-sø, som hvis den havde fået vand på sig.

Dette eksempel kan også illustrere et andet væsentligt træk ved instinkt-psyken, nemlig at sansningen af de forskellige stimuli, der fungerer som

udløser af de konsummatoriske aktiviteter, ikke har karakter af erkendelse eller kognition. En nøglestimulus udløser et givet konsummatorisk bevægelsesmønster, men nøglestimulus *fungerer ikke som signal* for andre fænomener i omverden, hvilket vi ser deraf, at den ikke får dyret til at anticipere noget – den får ikke dyret til at indstille sig på noget kommende, og når vi taler om »signaler«, plejer vi netop at implicere, at de har sådanne anticipationsfunktioner³⁾. I eksemplet ovenfor så vi, at høgens badeadfærd blev udløst af refleksionen fra en poleret marmorplade, men der var ingen tegn i høgens adfærd på, at den blev »overrasket« over, at den ikke fik vand på sig, og det vil derfor ikke være rimeligt at sige, at høgen så marmorpladen *som* vand – eller at sige, at lysrefleksionen »narrede« høgen til at tro, at marmorpladen var vand. På instinkt-psykens stadium er sansningen indskrænket til ikke-kognitiv genspejling af stimuli som udløser af bevægelsesmønstre, og dette er blot den anden side af det forhold, at virksomhedens »mål« er selve udførelsen af bevægelsesmønstrene, og ikke eventuelle effekter heraf i verden.

I redegørelsen for den instinktmæssige virksomhedsform mangler vi endnu at omtale den *appetensadfærd*, der tjener til at frembringe et møde med nøglestimulus for en given konsummatorisk aktivitet, som således kan blive udløst. Appetensadfærden, der udløses af driftstilstanden samtidig med, at driften mobiliserer en konsummatorisk aktivitet, består i de simpleste tilfælde af *kinesis*, dvs. lokomotion med tilfældige retningsskift og med et aktivitetsniveau, der varierer alt efter indre og ydre forhold – kort sagt: en tilfældig faren omkring med større eller mindre hastighed.

I det omfang et dyrs adfærdsrepertoire består af instinkter, og i det omfang disse instinkter består af 1) konsummatoriske aktiviteter i form af stereotype bevægelsesmønstre samt af 2) relativt primitiv appetensadfærd eksempelvis i form af kinesis, kan det pågældende dyrs psyke karakteriseres som instinkt-psyke. Men i hvilket omfang denne instinkt-psyke er en levende virkelighed hos eksisterende dyrearter, skal jeg ikke kunne tage stilling til. Måske er instinkt-psyken, som den er præsenteret her, nok så meget en ideel konstruktion af psyken i dens fylogenetisk ældste og mest primitive form – men den er dog en konstruktion ud fra det materiale af instinkter, der faktisk kan iagttages hos nulevende dyr, og specielt hos insekter, fisk og fugle.

Også hos pattedyrene finder vi instinkter med konsummatoriske aktiviteter i form af stereotype bevægelsesmønstre. Sågar hos mennesket forekommer sådanne konsummatoriske aktiviteter – f.eks. i den adfærd, hvormed føde og væske indtages, og hvormed der kopuleres. Men hos højerestående dyr forekommer den instinktmæssige adfærd dog, uden at vi kan tale om instinkt-psyke i den betydning, vi anførte ovenfor. Dette hænger sammen med, at appetensadfærden hos de højerestående dyr kan være særdeles kompliceret og kan omfatte målrettet adfærd, der smidigt tilpasser sig til hindringer, passager, forfølgeres bevægeshastigheder, etc., etc. Appetensadfærden kan således tage form af konativ virksomhed, og jo mere kompli-

ceret og konativ appetensadfærden bliver, og jo mere denne komplicerede appetensadfærd fylder i dyrets adfærdsrepertoire i forhold til de konsummatoriske instinkt-aktiviteter, jo længere er vi rykket over mod – eller ind på – den konativt-kognitive psykes stadium.

Konative virksomheder og deres tilblivelse

Læseren synes måske, at vi ved at gå rundt om instinkt-psyken for at komme frem til de konative virksomheder må være gået en fælt unødvendig omvej. Men det er nu ikke så galt, som det kunne se ud. For at få fat i, hvad der er det væsentlige ved de konative virksomheder, må man nemlig begribe dem og bestemme dem i deres kontrast til virksomhedsformer, der *ikke* har konativ karakter, og de virksomheder, der ikke er konative, er netop de instinktmæssige virksomheder⁴). Det billede, vi har tegnet af instinkterne og af instinkt-psyken, er som et negativ-aftryk af de konative virksomheder og af den kognitivt-konative psyke. Vi har derfor ikke spildt tiden med vor omvej.

At en virksomhed er konativ betyder, at den udgør *en aktiv stræben mod at realisere en bestemt forbindelse mellem subjekt og objekt med adfærd, der er tilpasset til virksomhedsbetingelserne*. Den forbindelse mellem individet (subjektet) og noget i verden (objektet), der søges realiseret, vil jeg kalde, virksomhedens mål, og som eksempler på sådanne virksomhedsmål kan nævnes dyrets indtagelse af føde, dets fund af en hvileplads, passagen af en forhindring og fodringen af ungerne.

En konativ virksomheds tilpasning til virksomhedsbetingelserne ligger i, hvad vi kan kalde virksomhedsmåden⁵), og virksomhedsmåden kan bestå deri, at virksomheden udføres under *anvendelse af andre virksomheder*, som når eksempelvis dyrets søgen frem mod dets jagtterritorium sker under benyttelse af passager af disse og hine forhindringer, som dyret møder på sin vej. Tilpasning til virksomhedsbetingelserne kan imidlertid også bestå i virksomhedsmåder med karakter af varierende *motoriske træk* ved virksomheden, som f.eks bevægelsesmønstre, bevægelsesretning, bevægelseshastighed og den anvendte muskelkraft.

En virksomheds konative karakter viser sig altså deri, at der kan skelnes mellem *virksomhedsmål* og *virksomhedsmåde*, medens en sådan skelnen ikke kan foretages for så vidt angår de instinktmæssige virksomheder. Med en konativ (stræbende eller målrettet) virksomhed søger dyret at realisere én eller anden forbindelse mellem subjekt og objekt, og det varierer sin virksomhedsmåde, indtil det lykkes. En instinktmæssig konsummatorisk aktivitet er derimod udført i og med udførelsen af et stereotypt bevægelsesmønster og ganske uafhængigt af, hvilken effekt i verden dette bevægelsesmønster har haft eller ikke har haft⁶). I eksemplerne ovenfor vedrørende indlæring hos dværgmaller og vandspidsmus så vi netop illustrationer af,

hvorledes disse dyr i deres virksomheder slog virksomhedens målobjekt, der var konstant, sammen med de virksomheds måder, der var nødvendiggjorte af nogle virksomhedsbetingelser, som siden blev ændrede: Dyrene fastholdt den indlærte fremgangsmåde (svømning i en buet bane frem til foderet, og springet, hvor der tidligere havde stået en forhindring) længe efter, at forhindringerne var fjernede – som om det, de havde lært, ikke var en under de givne forhold hensigtsmæssig måde at nå frem til foderet på, men som havde de tilegnet sig en virksomhed, hvis mål var at realisere svømning i en buet bane med fødeindtagelse, eller at realisere et spring med spisning.

Men hvorfor er udviklingen gået fra instinktprogrammeret psyke til konative virksomheder og hvad dertil hører? Instinktprogrammeret psyke repræsenterer effektiv tilpasning til dyrets økoniche, men livsopretholdelse og forplantning ved hjælp af instinkt mæssig adfærd forudsætter naturligvis, at økonichen er relativt stabil med hensyn til lovmæssige korrelationer mellem nøglestimuli og biologisk relevante objekter, og mellem stereotype instinktbevægelser og indtræffen af biologisk relevante effekter. Så længe miljøet er karakteriseret ved en sådan stabilitet, fungerer instinktpsyken fortrinligt, men forstyrrelser af stabiliteten kan til gengæld være livstruende, og udviklingen i retning af konative virksomheder og sådanne virksomheders dominans – som hos pattedyrene – må anses for nødvendiggjort og fremtvunget hos arter, der måtte leve livet i mindre stabile økonicher.

Selv om den konative psyke repræsenterer et alternativ til instinktpsyken, er den dog udviklet derfra, og er formentlig dannet gennem udvikling af instinktprogrammernes appetensadfærd (jfr. Holzkamp, 1983, s.141). Den simpleste form for appetensadfærd er, som tidligere nævnt, den såkaldte *kinesis*. En højere form for appetensadfærd er det *lineære appetenshierarki*, som det er beskrevet af Baerends og Tinbergen (se Tinbergen, 1951, s.107). Her påbegyndes appetensadfærden med aktivitet af kinesis-typen, som fortsætter, indtil dyret møder én af flere forskellige nøglestimuli, som udløser næste appetensaktivitet, og således videre indtil dyret er blevet ført frem til en nøglestimulus for udløsning af den konsummatoriske reaktion. Når bortses fra den første appetensaktivitet i kæden, består appetensaktiviteterne i det lineære hierarki af stereotype bevægelsesmønstre, der udløses af nøglestimuli, ganske som det gælder den konsummatoriske reaktion. Men det lineære appetenshierarki repræsenterer dog en kapacitet for situationstilpasning, for så vidt som en given appetensaktivitet – alt efter situationen – kan efterfølges af én blandt flere mulige appetensaktiviteter.

De konative virksomheders muligheder for smidig tilpasning til de aktuelle virksomhedsbetingelser kan ses som en videreudvikling af de muligheder for kombination af aktiviteter med hinanden, som allerede forekommer i de lineære appetenshierarkier. I konative virksomheder kan appetensaktiviteter kombineres relativt frit med andre appetensaktiviteter, og en given konsummatorisk aktivitet kan følge efter mange forskellige appetensaktiviteter. Leyhausen (se Holzkamp, 1983, s.141) har argumenteret for den opfattelse, at de faste kæder af appetensaktiviteter og konsummatoriske aktivi-

teter opløses hos de højere-udviklede pattedyr og erstattes af de såkaldte *relative appetenshierarkier*. Den »typiske« appetenskæde hos en sulten kat begynder med luren og den efterfølges af snigen, spring mod byttet og dræben, hvorpå den afsluttes med, at byttet ædes. De forskellige appetensaktiviteter er imidlertid ikke, som i et lineært appetenshierarki, bundet til at optræde på bestemte pladser i en bestemt rækkefølge. En given appetensaktivitet kan i det relative appetenshierarki udelades af kæden eller flyttes inden for denne, og den kan optræde for sig selv eller i en kæde, der fører frem til en helt anden konsummatorisk aktivitet. De således selvstændiggjorte appetensaktiviteter antages af Leyhausen at bero på hver deres aktionsspecifikke drift med hver deres karakteristiske opladningshastighed. Således oplades driften for en aktivitet, der hører til relativt tidligt i den »typiske« appetenskæde, hurtigere end for en aktivitet på en senere plads. En kats drift mod at dræbe oplades eksempelvis hurtigere end dets drift mod at æde, og der er således et driftoverskud til brug for dræben i andre sammenhænge end i forbindelse med fødeindtagelse. De selvstændiggjorte appetensaktiviteter får hermed karakter af redskabsaktiviteter med mere eller mindre generel anvendelighed i forskellige virksomheder. Ifølge Lorenz (se Holzkamp, 1983, s.141) bliver i løbet af fylogenesen de enkelte selvstændiggjorte aktiviteter opdelt i stadig mindre elementer, og muligheden for fleksible, situationstilpassede virksomheder bliver derved forøget.

Til alt dette kan vi føje, at kapaciteten for fri kombination af aktivitetsenheder opøves under den ikke ubetydelige legeaktivitet, der er så karakteristisk for pattedyrenes unger.

Hos dyrene ligger konationerne i deres virksomheder som aspekter af stræben og målrettethed ved virksomhederne – samt i de tilløb til virksomheder, som giver sig til kende i udtryksbevægelser. Også hos menneskene finder vi konationer som aspekter ved virksomheder, men her møder vi tillige konationer, der er selvstændiggjorte fra virksomhederne og som ikke er indlejrede i virksomheder – vi møder fra virksomhederne selvstændiggjort forholdet sig til verden i ønsker om eller lyst til noget, i appetit på eller begær efter noget, i modvilje mod eller i afsky for noget. Mennesket må kunne forholde sig konativt (og kognitivt) til verden forud for sin virksomme indgriben i verden.

Konative virksomheder og kognition

Med sine konative virksomheder *realiserer dyret ikke blot mål*, og det vil, som ovenfor sagt, sige: forbindelser mellem dyret og omverdensobjekter – dyret *erkender (eller: perciperer) tillige målobjekterne* med sine virksomheder (og målobjekterne er de objekter, der indgår i virksomhedsmålene, og som virksomhederne realiserer forbindelser til). Dyrets repertoire af virksom-

heder udgør det fond af begreber, hvormed dyret kan erkende, »beskrive« eller »kategorisere« objekterne. Dyret erkender eller beskriver med sin virksomhed målobjektet som et adækvat objekt for denne virksomhed, dvs. som et objekt, der skal eller kan realiseres en given forbindelse til: X er noget, der kan spises; y er noget, der skal flygtes fra; z er noget, der skal undersøges; q er noget, der kan negligeres; etc., etc. Dyrets virksomheder udgør dets erkendelsesmedium, og jeg er umiddelbart tilbøjelig til at sige med Leontjev (1977, s.263), at »dyrene genspejler deres omverden i deres virksomheder«⁷⁾. Men selv om vi gør den antagelse, at (nogle) dyr er i stand til – ligesom mennesker – at erkende objekter, uden at denne erkendelse er indlejret i virksomhed, så må dyrets erkendelse dog være »kodet« i virksomhedstermer. Først hos mennesket og ved den menneskelige produktion af objekter med konstante, almene tjenlighedsbestemmelser (»objektive betydninger«, som Leontjev (1983) kalder dem) nødvendiggøres

- kapacitet for erkendelse, der rækker ud over erkendelse af objektets relevans for individets virksomheder,
- samt et sprogligt fond af almene begreber, hvori mennesker bliver i stand til for sig selv og for andre at beskrive og kategorisere det erkendte.

Dyrenes liv har ikke nødvendiggjort udviklingen af en sådan erkendelseskapacitet og et sådant erkendelsesmedium, og dyret kender således kun objektet som genstand for sin praktiske virksomhed, og kender det ikke som et objekt, der kan eksistere løsrevet herfra – uafhængigt af virksomheden. Mammen (1983, s.227) udtrykker det således: »Dyret kan ikke skelne, ikke abstrahere, genstanden for en given virksomhed fra selve virksomheden. Genstanden erkendes endnu ikke som konkret genstand med objektive egenskaber ud over dem, der er inddraget i den aktuelle virksomhed. Dyret har altså ingen erkendelse af modsætningen mellem subjekt og objekt i virksomheden, ingen forståelse af virksomheden som forbindende to relativt selvstændige instanser, der har eksistens ud over den aktuelle forbindelse«. Selv chimpanserne kender kun et redskab som redskab *for sig selv og i en konkret opgave*. Når opgaven er løst, smides redskabet bort – det kan ikke ses som redskab til brug i andre beslægtede opgaver, der senere måtte opstå, og det kan ikke erkendes som redskab til brug for andre chimpanser.

Når jeg ovenfor har talt om 'erkendelse' og 'perception' er det alvorligt ment: I og med fremkomsten af konative virksomheder fremkommer sansemæssig genspejling i form af kognition. Også på instinktpsykens stadium finder vi sansemæssig genspejling af omverdensobjekter, idet dyret her med sine konsummatoriske aktiviteter »beskriver« objekter som adækvate nøglestimuli, men kognition (erkendelse) var der ikke tale om, for så vidt som genspejlingen af nøglestimuli alene var genspejling af disse som reaktionsudløser, og ikke som signaler, der indebar aticipation. Den sansemæssige

genspejling af omverdensobjekter, der er indlejret i pattedyrenes konative virksomheder, har derimod karakter af kognition (eller nærmere bestemt: perception), og det hænger sammen med, at de konative virksomheder er mere eller mindre adækvate i forhold til omverdensobjekter, og at denne adækvans testes ved det virksomhedsmæssige møde med omverden. Ved testen afgøres det, om det faktisk var muligt at smutbe byttet ind? at holde det fast? at æde det? etc.,etc. Testen kan falde negativt ud, og da må virksomheden afbrydes, ændres eller opgives. Eller testen falder positivt ud, og virksomheden kan afsluttes eller fortsættes.

Hos pattedyrene er konation og kognition givet i og med hinanden, og på dette udviklingstrin kan vi således tale om en *konativt-kognitiv psyke*.

Hos pattedyrene er de konative virksomheder kognitive, for vidt som virksomheden altid rummer et kognitivt aspekt: I og med at noget er gjort til målobjekt for en given virksomhed, er det erkendt som et adækvat målobjekt for virksomheden. Dette gælder tillige for mennesker, og vi er således berettigede til med Wartoffsky (1983) at tale om menneskets *kognitive praksis*.

Hos pattedyrene er kognitionen konativ, dels fordi kognitionen er indlejret i konative virksomheder eller i tilbøjeligheder til at udføre sådanne virksomheder, og dels fordi al dyrets kognition er kognition i virksomhedstermer. Dette gælder *ikke* for mennesker, der kan forholde sig kognitivt (og konativt) til verden, uden at denne mentale forholden sig behøver at være indlejret i virksomhed, og hos hvem produktionen af objekter med konstante almene betydninger samt det menneskelige sprog har nødvendiggjort og muliggjort erkendelse af andet og mere end objekters relevans for individets egne virksomheder - ja, selv erkendelse af andet og mere end objekters *almene* virksomhedsrelevans, idet vi eksempelvis ikke behøver at se et træ som noget til at fælde, til at lave møbler af eller til at søge skygge under.

Konationer, behov og emotioner

Det er ikke ualmindeligt, at identificere konationer og behov med hinanden. At have et behov for noget forstås da som at have lyst til noget, at ønske det, at ville det, o.lign. Men selv om man ofte ønsker det, man har behov for, har lyst til det, man behøver, eller vil det, man har behov for, så dækker konationsbegrebet og behovsbegrebet dog ikke hinanden. At have behov for noget er at have brug for noget, at have det nødvendig, og man kan sagtens have brug for noget uden at ønske det, uden at have lyst til det, uden at ville det. Ja, vi kan endog have behov for noget - f.eks. for vitaminer eller for lægelig behandling - uden at vide det, hvorimod vi ikke bevidst kan ønske, ville eller have lyst til noget uden at vide det.

Behovsbegrebet implicerer et hensynsled, som ofte underforstås: Vi har ikke blot behov for x , men vi har behov for dette x af hensyn til noget andet, y . Og medens behov for noget altid implicerer en instrumentalitet, idet at have behov for x er at have brug for x af hensyn til y (eller: for at y), så kan vi sagtens have lyst til det eller ville det, uden at x er et middel til at opnå y . Selvfølgelig kan vi ville gå en tur i skoven for vor sundheds skyld, men vi kan jo også bare ville det, fordi vejret er smukt, og fordi vi kan lide at gå tur i skoven.

Konationsbegrebet er et begreb om mental forholden sig – i virksomhed eller på anden måde – til noget i verden. Behovsbegrebet er derimod *ikke* et begreb om mental forholden sig til noget, selv om behov kan have den aller største psykologiske betydning for dyr og mennesker, således som f.eks. spædbørns behov for kærlig pleje og for stimulation antages at have det for den mentale udvikling. Et individs *erkendelse* af sine behov er en mental forholden sig til verden, men det behov, der erkendes, er ikke selv en mental forholden sig.

Den her påpegede sondring mellem konationer og behov er en vigtig begrebmæssig distinktion, og vi bør gøre os umage for ikke at lade den blive udvisket af tendensen til også at bruge ordet »behov« om konationer⁸⁾. Vi må også være på vagt, når ord som f.eks. »sult« og »tørst« kan bruges næsten lige godt som betegnelser for konationer som for behov.

De behov, der mere eller mindre umiddelbart tjener individets og artens livsopretholdelse, genspejles naturligvis i dyrenes konative virksomheder. Hvis de ikke gjorde dette i rimeligt omfang, ville arten være gået til grunde. Hos de forskellige dyrearter er der dels udviklet sensoriske og driftsmæssige mekanismer og funktionsmåder, der tjener til at sikre, at livsopretholdelsesbehov genspejles i dyrets konative virksomheder og tilfredsstilles via disse virksomheder. Og dels er dyrene ofte præprogrammerede til at lære at stræbe mod eller at afholde sig fra objekter, der er af henholdsvis positiv eller negativ betydning for livsopretholdelsen. Når dyr går galt af deres behov, som når eksempelvis rotter foretrækker sacharin for lødige kost, må det i reglen ses som beroende på menneskelige indgreb, der har forstyrret dyrenes naturlige livsvilkår.

For så vidt som dyrene genspejler deres behov i deres konative virksomheder, kunne man godt sige, at de kender deres behov i praksis. Men dyrene kan ikke være sig deres behov bevidst uden for og forud for deres virksomheder. Mennesket er ikke tilpasset til en snæver økologisk niche: Dets naturlige livsvilkår har en betydelig variationsbredde, og livsvilkårene iøvrigt er i høj grad kulturelle og samfundsmæssige produkter af menneskenes egne virksomheder. Mennesket er derfor påtvunget den opgave at klargøre sig, hvad det under de skiftende livsvilkår har behov for, og det må bruge de erkendte behov som begrundelser for sine konationer, og herunder mere specielt som begrundelser for og som motiver til sine konative virksomheder.

Vore konationer og konative virksomheder bliver igen og igen begrundede i og motiverede af vore behov: Når vi vil x , er det ofte, fordi vi har behov

for (har brug for) x af hensyn til y. Vi vil f.eks. over gaden, fordi vi er nødt til det, da den tobakshandler, vi vil ind til, ligger derovre. Vi henter en dåseåbner, fordi vi har brug for den til at få åbnet sardindåsen. Etc., etc. Men det er dog ikke altid, at vore konationer er behovsbegrundede. For eksempel er det nok sjældent, at vi kan siges at have behov at leve. *Navigare necesse est, sed vivere non est necesse*, sagde Pompejus, og vor vilje til at leve eller overleve er vist sjældent begrundet i, at vi har brug for at leve af hensyn til ét eller andet, omend det nu og da faktisk kan være tilfældet.

Pax lexicon (1978, Bd. 1, s.342-343) siger, at »erkjennelse, fornuft, retferdighed, skjønnhet, kjærlighet er højviktige mål for os mennesker,... Menneskets tilværelse preges ikke av deres behov, men av deres interesser«. Der peges herved i retning af konationer, hvis objekter har emotionel eller følelsesmæssig betydning for os. De konationer, der sammen med kognition og affekt konstituerer vore emotioner, er – vil jeg tro – aldrig behovsbegrundede. Hvis emotionskonationen var behovsbegrundet og dermed instrumentel, ville emotionen være uægte. Den, der slår en anden, fordi han vil opdrage på ham, er ikke rigtigt vred; og den, der slår i vrede, forsøger at dementere sin emotionalitet med pædagogiske formål. Den, der ønsker den størst mulige nærhed til genstanden for sin forelskelse, kan ikke begrunde dette med, at han vil kunne opnå disse og hine fordele derved – hvis han begrundede sit ønske således, ville det næppe være forelskelse, der var tale om⁹⁾.

Jeg tror, *Pax lexicon* har ret i, at det er de konationer, der ikke er behovsbegrundede, og som dermed ikke er instrumentelle, der er vort livs virkeligt betydningsfulde konationer.

NOTER

1. Leontjev har ikke selv karakteriseret virksomhederne på dette stadium som instinkt-mæssige, men de eksempler på virksomheder, han anfører, peger i denne retning.
2. Hvis man for at tale om psyke stiller krav om, at dyret skal råde over de to fundamentale psykiske funktioner, konation og kognition, er instinkt-psyke (eller: sensorisk psyke) ikke psyke, men kun en for-form herfor. Til begrundelse for denne position, som jeg har indtaget tidligere (Poulsen, 1986), taler, at egentlig kognition (eller: erkendelse) først opstår i og med tilkomsten af konation i konative virksomheder (se nærmere herom senere i artiklen), og for psykologien har netop kognition og konation altid været fagets primære genstande. På den anden side kan der være en vis æstetisk værdi i at betragte det psykiskes tilblivelse som sammenfaldende med virksomhedernes tilblivelse: Med virksomhedernes tilkomst etableres, som nævnt ovenfor i teksten, sådanne forhold til omverdensobjekter, der klart kan skelnes fra tilstande ved egen krop – virksomheder er tydeligvis subjekters forholden sig til objekter.
3. Jeg er således ikke enig med Leontjev (1977, s.259), når han siger, at »dyret reagerer på egenskaber, der signaliserer livsvigtige stimuli«. Det er rigtigt nok, at dyret reagerer på stimuli, der i den økoniche, hvortil det er tilpasset, er stabilt forbundne

- med egenskaber, genstande eller fænomener, der har biologisk mening eller behovsrelevans for dyret, men de udløsende nøglestimuli fungerer ikke som signaler, idet de ikke får dyret til at anticipere noget (se nærmere herom i teksten).
4. Når det netop er de instinktmæssige virksomheder, der udgør den kontrast, der kan belyse de konative virksomheder, beror det på følgende: På irritabilitetens stadium, har adfærden, som læseren vil huske, slet ikke karakter af virksomheder, og på de senere stadier i psykens udvikling er de dominerende virksomheder stadig konative, selv om de også har andre karakteristika.
 5. Hos Leontjev (1983, s.111) kaldes virksomhedsmåderne for »operationer«.
 6. I analogi med det bekendte slagord af MacLuhan om, at »mediet er budskabet«, kunne man om instinkterne sige, at virksomhedsmåden er virksomhedsmålet. Det er netop fordi, de instinktmæssige kosummatoriske aktiviteter ikke er sådanne virksomheder, der varierer i overensstemmelse med virksomhedsbetingelserne, indtil et selvstændigt mål realiseres, at jeg – i modsætning til Engelsted (1989, vol II, s.39) – ikke finder det rimeligt at karakterisere virksomheden på instinktpsykens (den sensoriske psykes) stadium som »målrettet«, som stræbende eller som konativ.
 7. De indre, fysiologiske processer i sansorganer, afferente nervebaner og hjerne, der ligger bag erkendelsen, ligger netop bag ved erkendelsen som dele af dennes fysiologiske grundlag – erkendelsen er (som alle andre mentale fænomener) noget forskelligt fra sit fysiologiske grundlag, og hos dyrene er det et aspekt ved virksomhederne eller ved virksomhedsdispositionerne.
 8. En lille historie til skræk og advarsel: Lamarck blev af Cuvier udleveret til latter for den dannede almenhed, da sidstnævnte i en perfid mindetale om Lamarck omtalte dennes anden lov om, hvorledes nye livsvilkår nødvendiggør og fremtvinger nye organiske strukturer og i denne forbindelse gengav »besoin de« som »ønske om« (på engelsk blev det til »desire«). Latteren rejste sig ved tanken om, at udviklingen af nye strukturer skulle bero på, hvad dyr og planter måtte ønske sig – som om en plante skulle kunne ønske sig noget som helst.
 9. Det forhold, at en emotionskonation ikke er begrundet i eller motiveret af et behov, betyder for det første ikke, at opnåelsen af det ønskede ikke – som en sidegevinst – kan hidføre andre behagelige konsekvenser, men det var ikke derfor man ville det, man ville. For det andet betyder det heller ikke, at konationen er uden grundlag og motivering: Den kan således have sin grund og motivering i noget, som personen mener er eller har været tilfældet (Anscombe's backward looking motives, 1957), eller i stabile emotionelle holdninger som f.eks. venskab, kærlighed eller interesse (Anscombe's motives in general), se også Poulsen (1980).

REFERENCER

- ANSCOMBE, G. (1957): *Intention*. Oxford: Blackwell.
- ENGELSTED, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- HOLZKAMP, K. (1983) *Grundlegung der Psychologie*. Campus: Frankfurt.
- LEONTJEV, A.N (1977): *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- LEONTJEV, A.N. (1983): *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. Moskva: Sputnik.
- LORENZ, K. (1977): *Behind the mirror*. New York: Harvest.
- MAMMEN, J. (1983): *Den menneskelige sans*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- PAX LEXICON. (1978). Oslo: Pax forlag.
- ROULSEN, H. (1980): Motiver og motivation. *Psyke & Logos*, 1, 179-211.
- POULSEN, H. (1986): Konationer. *Psyke & Logos*, 7, 289-317.
- TINBERGEN, N. (1951): *The study of instinct*. Oxford: The Clarendon Press.

- WARTOFFSKY, M. (1983): The child's construction of the world and the world's construction of the child: From historical epistemology to historical psychology. I: Kessel, F.S. & Siegel, A.W. (1983): *The child and other cultural inventions*. New York: Praeger.